

KILTSI MÖIS

Piibe oja vasakul kaldal, Kiltsi raudteejaama lähedal asub endine Kiltsi mõis, mis teadaolevail andmeil rajati 1466. aastal. Kuni 1514. a. kuulus mõis Wrangelitele, siis sai tema valdajaks Hessenist pärit Gilteni (Gilsa) perekond. Gilteni (Gilsa) perekonnanime järgi on tuletatud eestikeelne kohanimi Kiltsi (Kils). Kiltsi mõisate (Viru ja Läänemaal) omanikust Otto Giltenist on teada, et ta oli üks rauaproovi kasutajaid veel 1549. aastal, olgugi et 1428. a. provintsialkonsiiliumi otsusega rauaproov keelati. (Rauaproov oli keskajal laialdaselt praktiseeritud üks nn. jumalakohtu tüüpe. Tunnistaja võtab pihku tüki tulist rauda; põletab ta seejuures oma kätt, on pool, keda ta esindab, protsessi kaotanud; jääb käsi vigastamata — võitnud.)

1586. aastal läks 41 adramaa suurune Kiltsi mõis Otto Uexkülli kätte, kelle perekonnale see kuulus XVII sajandi lõpuni. 1700. aastal oli Kiltsi mõisa majutatud Rootsi sõjaväeosad, kusjuures mõis varustas neid ühtlasi moonaga. 1701. aastal kuulus Kiltsi mõis And. Zögele. Järgmisteks omanikeks olid krahv Manteuffel ja parun Rosen.

XVIII sajandi teisel poolel oli Kiltsi mõis koos nelja adramaa suuruse Vorsti karjamõisaga (Sternhof) Vao vallas major Hermann Johann von Benckendorfi (keiserliku lossi direktor Gatšinas) valduses. Pärast H. J. v. Benckendorfi surma (1799. a.) päris Kiltsi mõisa ja Vorsti karjamõisa tema poeg Paul Friedrich von Benckendorf, pärastine Eestimaa kuberner.

XIX sajandi algusest alates kuulus 16½ adramaa suurune Kiltsi mõis Vene meresõitjale viitseadmiral Adam Johann von Krusensternile, kes juhatas koos J. Lisjanskiga aastatel 1803—1806 venelaste esimest maailmareisi. 1815.—1822. a. elas A. J. v. Krusenstern Kiltsis ja koostas siin oma «Lõunamere atlasi». Kiltsi mõisahooned lõunapoolse ümmarguse torni alumises toas olevat olnud A. J. v. Krusensterni töökabinet ja raamatukogu. Adam Johann von Krusenstern suri Kiltsis 24. augustil 1846. a. Arvestanud tema suuri teeneid kodumaa ees, mäeti ta põrm Tallinna Toomkirikusse.

Rahvatraditsioonis on Krusensternist säilinud mälestus kui lahkest härrast. Temal ei olevat olnud kombeks lasta peksta talupoegi ega nõuda neilt mütsita seismist end ees. Teatakse jutustada: «Olnud juba videvik. Rehepapp mõtelnud, et nüüd on paras aeg ja visanud kaera- ja hernekoorma peale. Hakanud siis minema, aga näinud, et mõisnik tuleb. Rehepapp keernud ruttu hobuse ringi ning ha-

kanud rehe poole sõitma. Mõisnik sõitnud rehepabile järele ning küsinud, mida ta veab. Rehepapp ütelnud selle peale, et tal olnud puudu jäänud ja nüüd viivat siis oma vilja asemele. Krusenstern ütelnud selle peale, et tema teise õlgi ei vajavat. Ja rehepapp läinudki herneste ja kaertega koju.»

A. J. v. Krusensterni surma järel kuulus Kiltsi mõis tema pojale Paul Theodor von Krusensternile, kes sündis Kiltsis 1809. aastal. P. T. v. Krusensternist sai samuti tuntud meresõitja ja Arktika uurija. Ta suri Kiltsis 1881. a.

Mõisa üheks tuluallikaks olid kõrtsid. Nii oli ka Kiltsi mõisal kaks puust talupojakõrtsi, mis asusid Väike-Maarja kirikuteel, üks Sootaguse külas, kus 1824. a. elas 110 inimest, ja teine Kükita külas. Teadaolevail andmeil oli 1834. aastal Kiltsi mõisas üldse 251 hinge. Et mõisa maavaldusi laiendada, hävitati XIX sajandi teisel poolel Kiltsi mõisa juures asuv Jääräpere (Järvepera) küla, kuhu kuulusid viis peret: Uuepere, Kilgi, Kanaru, Raadiku ja Tõntsu. Küla lõhuti, ilusad õunaiad jäid mõisa põldu ning peremehed viidi Vorsti karjamõisa.

Alates 1889. aastast kuulus Kiltsi rüütlimõis A. J. von Krusensterni pojatüttele krahvinna Sophie Rüdigerile. Sel ajal ja XX sajandi alguses oli Kiltsi mõisa valduses terve hulk tööstuslikke ettevõtteid, nagu vesiveski, meierei, lubjaahi, tellisvabrik, saeveski ja villavabrik.

1911. a. müüdi Kiltsi mõis parun Alfred Uexküll-Gyldenbandtile (surnud 1922. a.), mõisa viimasele omanikule. Sel ajal (1912.—1913. a.) oli Kiltsis mõisavalitsejaks 22-aastane Carl August Anton, kes oli õppinud põllumajandust Taanis ja Saksamaal. Samal ajal asus Kiltsi mõisas ka postijaam.

Kiltsi mõisast ja mõisnikest liigub rahva seas palju jutte. Teatakse rääkida, et Kiltsi mõisahärra lasknud raiuda oma mõisast sihi Liigvalla mõisa, nii et nende mõisad paistsid. Selle sihi ligidal on Vingeroja ja oja lähedal Pääsulinnu küngas. Kui ori teinud pahandust ja mõisnik saanud orja peale vihaseks ja kui ori saanud sinna künkale põgeneda, siis pole teda enam nuheldud. Sellest saanudki ta oma nime — Pääsulinnu küngas.

1918. aastal püüdsid Kiltsi mõisatöölised raputada endilt sajanditepikkuse orjuse. Relv käes, läksid nad Purakaarti, et võidelda Saksa okupantide vastu. Ebavõrdses võitluses langes kuus raudtee purustamisest osavõtnud punakaartlast. Tänu Kiltsi 8-kl. Kooli pioneeriorganisatsioonile on nende võitlejate hukkamiskoht tähistatud.

I. KUSLAP